

Концептуальні та тематичні зміни в історіографії ФРН Другої світової війни та Україна

Л. А. Прилуцька

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет
prylutska@ukr.net*

Ключові слова: Друга світова війна, окупаційний режим, злочини вермахту, Голокост, Україна.

Стаття присвячена дослідженню тривалого процесу модернізації та інституціоналізації історичної науки у Федеративній республіці Німеччині, пов'язаного з подіями Другої світової війни. Зроблено висновок про складність цієї еволюції через контрверсійне ставлення як суспільства, так і істориків, до оцінки ролі Німеччини, її Збройних сил, нацистського керівництва в проведенні окупаційної політики у країнах Європи. Розглянуто зв'язок німецької історіографії з питаннями історії України Другої світової війни.

Conceptual and topical changes in historiography of the Federal Republic of German of the Second Worlds War and Ukraine

L. Prylutska

Kharkiv National Automobile and Highway University

Key words: World War II, occupation regime, Wehrmacht crimes, Holocaust, Ukraine.

The article is devoted to investigation of the long process of modernization and institutionalization of historical science in the Federal Republic of Germany, associated with the events of the Second World War. It is made a compulsion on the complexity of this evolution due to the contradictory attitude of both society and historians to the assessment of the role of Germany, its Armed Forces, and the Nazi leadership in conducting of occupation policy in Europe. Historiographic analysis of sources shows: that in spite of the influence of political factors, the historians of the Federal Republic of German have overcome conservative and protective tendencies through intense and complex debates and also a taboo on some problems. It is considered the connection of German historiography with the questions of the history of Ukraine of the Second World War.

У післявоєнній Німеччині історики і ФРН, і НДР спершу активно аналізували історію власного народу, його трагедію, але далеко не відразу вдалося вийти на висновки, які б не суперечили історичній істині. Тому що історична наука в НДР була не менш політизована і кон'юнктурна, ніж радянська, в статті вона розглядатися не буде. Протягом другої половини ХХ ст. наукова спільнота та громадськість ФРН пережили кілька напружених дискусій: про сутність тоталітаризму, роль і вплив нацизму, характер дій вермахту на окупованих територіях, його причетність до Голокосту і т.д. Але протягом першого післявоєнного десятиріччя переважного темою німецьких істориків залишався детальний опис бойових операцій вермахту. Відомо, що Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі оголосив злочинними організаціями структури СС і гестапо, і це дало можливість німецьким генералам не торкатися проблем окупаційної

політики. Ще 9 травня 1945 р. адмірал К. Деніц – спадкоємець А. Гітлера на посаді рейхсканцлера – поклав початок кампанії прославлення військових чеснот гітлерівської армії. Він заявив, що солдати й офіцери були вірні присязі, проявили справжній героїзм і відвагу, честь, принесли на олттар Вітчизни величезні жертви, а результати їхніх військових дій незабутні. Що стосувалося есесівців, то К. Деніц повністю відділив їх від армії, тому що, за його словами, СС були державою в державі. Для нього залишалося «невирішеним» питанням: хто мав більше влади: А. Гітлер чи Г. Гімmlер. Коли колишньому фельдмаршалу В. Кейтелю показали документальний фільм про злочини гітлерівських карателів, він безапеляційно заявив: “Це були брудні СС-свині!” Більше того, 17 грудня 1952 р. К. Аденауер, виступаючи в м. Хауссер, прирівняв есесівців до звичайних солдатів вермахту. Потім цю тезу він повторив 30 серпня 1953 р. Не дивно, що

в 1954 р. історик К.О. Пехтель додав: не всі серед есесівців були закоренілі злочинці, немало з них належали до ідеалістів та інтелектуалів. У 1946 р. колишній в'язень концтабору О. Когон у своїй книзі "Есесівська держава" описав есесівців покидьками суспільства. В цій організації, запевняв він, були соціально декласовані елементи, потенційні злочинці, шибеники, безкультурні варвари. В такому ж світлі громадянам ФРН показували есесівців автори романів та режисери фільмів. Британський історик Д. Рейтлінгер у 1956 р. писав, що есесівці стали зручними «цапами-відбувайлами» бо всі інші категорії, включаючи військовослужбовців вермахту (а це більше 18 млн. чоловіків і 500 тис. жінок), автоматично виключалися з категорії злочинців [1, S. 1-8].

Автори воєнних мемуарів в основному намагалися перекласти провину за поразку Німеччини у Другій світовій війні на непрофесійні дії А. Гітлера, ненадійних союзників, генерала "мороза" та ін. Хоча насправді запаморочення від успіхів вермахту під час війни в Європі протягом вересня 1939 – літа 1940 р. було ілюзорним і небезпечним для Німеччини. Адже перемога над арміями країн Західної Європи чи Польщі дісталася вермахту порівняно легко. Навіть французька армія, британський експедиційний корпус були нездатні чинити німцям запеклий опір. Що вже говорити про інші країни! Наприклад, норвезька армія налічувала 7 тис. солдатів, які роками не брали участі в маневрах. Уряд вважав, що вони занадто обтяжливі для економіки країни. На озброєнні знаходилися застарілі гвинтівки, зовсім не було автоматів, ручних гранат, зенітних гармат, танків. Військово – морські сили Норвегії мали 70 невеликих суден, а найстаріший броненосець адмірал називав «старою ванною». З 1918 р. жодного разу кораблі не виходили у відкрите море [2, р.VII].

З початку 50-х рр. у США, Великобританії, СРСР почали вивчати окупаційний режим, тому що мали документи вищого командування вермахту і сухопутних військ. В Радянському Союзі було багато матеріалів, які стосувалися місцевих окупаційних органів, включаючи міські і регіональні комендатури. Саме американські і британські історики першими опублікували праці про політику Німеччини на окупованих територіях, організацію управління. Піонером у цьому відношенні став професор Колумбійського університету О. Даллін, який у 1957 р. опублікував книгу, що не втратила цінності й сьогодні [3]. Це була його докторська дисертація.

Радянська історіографія тривалий час відкидала ту частину проблем війни, які були їй неви-

гідні, бо суперечили провідній ідеї «всенародної боротьби проти загарбників». Тому, наприклад, факти колабораціонізму вважалися винятками, діями зрадників, ворогів радянської влади. Тенденційними були й твори колишніх колаборантів, які друкувалися в ФРН та інших країнах [4, S. 12-13].

У 1947 р. німецький історик Й. Кюн, щоб знайти теоретичні підстави для застосовування істини, вивів дві історичні категорії: «точне знання» і «поверхове знання». Перша з них – чомусь поверхова, друга – значно вагоміша за цінністю й достовірністю висновків. На основі цієї словесної еквілібристики він заявив, що феномен концтабору Аушвіц – лише поверховий факт.

У 1948 р. американський вчений Г. Ротфельс змову групи вищих військових вермахту, в результаті якої було здійснено невдалу спробу вбити А. Гітлера 20 липня 1944 р., описав як виступ, що підтримувався більшістю німців. Це навіть з величезною натяжкою суперечило дійсності. Крім того, він дійшов висновку, що нацизм – зовсім не феномен Німеччини, а лише небажаний продукт загальної культури і моральної кризи модерного часу. І першою жертвою нацизму був саме німецький народ, тому теза англо – американських політиків щодо його колективної провини не має права на існування [5]. Працю Г. Ротфельса було видано в Німеччині 1949 р., потім у 1958, 1960, 1977 і 2010 роках.

У працях початку 50-х рр. такі діячі нацизму, як Р. Гесс, А. Шпеєр виглядали у працях істориків типовими прототипами неідеологічних менеджерів, ефективних функціонерів. У 1952 р. Г. Ман найважливішою функцією Інституту сучасної історії в Мюнхені назвав публікацію творів, які б протиставлялися зарубіжним дослідженням. На його думку, спогадам та критичним викриттям необхідно давати аналіз подій Другої світової війни з німецької точки зору [6, S.168-169,532].

Створений у 1947 р. в Мюнхені Інститут сучасної історії (до 1952 р. він мав іншу назву) в наші дні – єдиний загальноновизнаний науково-дослідний центр ФРН, що вивчає історію країн Європи, Німеччини ХХ ст. у глобальному вимірі. З 1975 р. він став членом так званого «голубого списку»: групи наукових закладів, які у 1995 р. об'єдналися в «Лейбніц товариство». Топовими темами Інституту стали: диктатура ХХ ст., історія демократії, процес історичної трансформації: Німеччина та Європа з 70-х рр. Органом Інституту є провідний історичний журнал «Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte». Наукові співробітники журналу виступали експертами при підготовці до другу багатьох неординарних праць, присвячених

періоду 1939-1945 рр. До січня 2016 р. четверо істориків і четверо співробітників інституту підготували й видали величезний за обсягом том «А. Гітлер. Моя боротьба. Критичне видання». В ньому – більше 3500 коментарів до тексту. Це видання використовується як переконливий доказ антилюдського змісту нацистської ідеології, особливо у навчальних закладах.

Але у 50-х роках німецькі автори все ж більше писали про страждання власного народу, ніж про наслідки окупації фашистами європейських держав. У багатьох учасників війни, військовослужбовців вермахту спостерігалася своєрідна втрата пам'яті. Цей синдром підсилювали й історичні праці, в яких німці розглядалися жертвами А. Гітлера та його поплічників. Солдати й офіцери вермахту – як захисники Батьківщини, навіть Європи від більшовицьких орд. Багато говорилося про їхні страждання в полоні у Радянському Союзі та країнах антигітлерівської коаліції [7, р.23-24].

Між тим, ще в 1941 р. лорд Р.Г. Вансітарт (в 30-х рр. – представник Великобританії в Німеччині) заявляв, що нацизм – не аберация, не «нещасний випадок на виробництві», а результат попереднього історичного розвитку Німеччини. В ньому, наголошував він, багато німців прийняли активну участь або діяли досить терпляче.

Британські газети у 1944-1945 рр. захищали тезу «всі німці мали провину». Не випадково в 50-х рр. у ФРН тривала дискусія, в якій більшість притримувалася думки: саме союзники Радянського Союзу приписали німцям колективну провину за злочини проти людяності. Аналогічної точки зору була і церква ФРН.

Лише невелика група інтелектуалів писала про відповідальність Німеччини за жахи війни, провину значної частини громадян, катастрофу світового рівня. У своїх журналах періоду 1946-1949 рр. («Der Ruf» («Заклик»)), «Die Wandlung» («Перебудова»), «Das Abendland» («Захід») вони були готові говорити про «хибний шлях» Німеччини, необхідність пояснення світу причини такого вибору. У 1946 р К. Ясперс у своїй книзі «Питання про провину» визнав політичну провину німецького народу, але не кримінальну, не моральну і не метафізичну. Суспільство ФРН в цей період майже рефлекторно відкидало колективну провину німецького народу. Не підтримувало воно і висновок Х. Арендт про «безповідальну відповідальність» громадян, тим більш, що вона знаходилася в еміграції [8, р.53-54; 9, S.55,62,74-77].

Нації, окуповані фашистами, в цей час теж створювали історію жертвності, виключаючи, як правило, проблеми колабораціонізму з окупанта-

ми та Голокост. Суспільство ФРН у 50-х рр., визнаючи Другу світову війну частиною власної історії, водночас дистанціювалося від нацистського режиму. Як і французи, бельгійці, данці, вони теж вважали себе жертвами гітлеризму. Саме таке сприйняття підтримувалося у масовій свідомості фактами загибелі в СРСР більше 1 млн. німецьких військовополонених, депортацією з країн Східної Європи більше 12 млн. німців. Таким чином, населення ФРН тримало в пам'яті власні страждання, ігноруючи злочини своїх громадян в роки війни [10].

Характерна реакція частини політиків ФРН на ратифікацію К. Аденауером угода про фінансове відшкодування жертвам Голокосту у березні 1953 р. Вони вважали, що більш нагальним завданням була допомога німецьким громадянам, що постраждали в ході війни, військовополоненим, депортованим. Як пише доктор філософії А. Гогенлоє-Бартенштейн, діяло правило «зрівняльного тягара», своєрідне «змагання жертвності» [7, р.24].

З іншої сторони, 1 січня 1957 р. було створено військово-історичний центр бундесверу. Спершу він знаходився у Лангенау, потім у Фрейбурзі, а з 1994 р. - в Потсдамі. В ньому була гарантована повна свобода наукової думки, щоб створити потрібні матеріали для виховання військовослужбовців бундесверу. Однак лише в жовтні 1996 р. міністр оборони ФРН Ф. Рює публічно заявив: тому що вермахт був втягнутий у злочини, він не може бути основою традицій бундесверу [11].

50-ті роки залишалися в основному періодом згадок, спробами виправдань дій Німеччини, але все ж було визнано, що стосунки з минулим не повинні означати злостивості. Табу на такі теми, як «Голокост», «злочини вермахту» пояснювалися насамперед турботою про молоде покоління. Панувала деперсоналізація, щоб забезпечити, як писав у 1955 р. П. Клуке, «очищуючу функцію сучасної історії». У 1962 р. М. Хоркхаймер писав, що визнання німцям своєї провини мало дивний характер. Вважалося, що головна справа вчених – що саме було збережено в роки війни [6, S. 194-196].

Наявність питань, які залишалися в «тіні», пояснювалася не лише їхнім травматичним змістом, але й створенням оптимальної соціальної складової, яку буде корегувати й доповнювати минуле. Хоча А. Ассман (професор Констанцького університету, професор за запрошенням Принстонського, Чиказького, Віденського, Х'юстонського університетів) зауважувала, що читачі не розуміли, чому ці тематичні заборони, тобто матеріал про злочини нацистів, підтримувалися. Можливо,

через наявність неточних спогадів, різновиду пам'яті в залежності від місця та часу подій, стереотипів [12, S.16,21,61,101].

До середини 60-х рр. у ФРН з'явилося нове покоління істориків, що відійшло від консервативних позицій. На конгресі Союзу істориків у Фрейбурзі 1967р. було констатовано, що «історизм у його старій формі відійшов у минуле». Міждисциплінарна методологія дозволила значно глибше й об'ємніше описувати минуле, поступово почали зникати теми – табу [13, с. 237,324].

Судовий процес в Єрусалимі 1961 р. над А. Ейхманом, суд у Франкфурті на Майні протягом 1963-1965 рр. над катями концтабору Аушвіц відкрив для багатьох громадян ФРН неприховані сторінки минулого. Значна частина суспільства заглушила колективну меланхолію, а студентство стало мотором соціально-ідеологічного повороту. Досвід 1900-1945 рр. викликав появу «засоромленого погляду на сучасність», «фундаментальної переорієнтації політики» пам'яті [7, р.25; 14, S.17].

З 70-х рр. вивчення історії війни будувалося на пріоритеті соціальних і культурних чинників, вивчали повсякденне життя «маленьких людей», розвивалася усна історія, з'являлися нові джерела документального характеру. На основі по-новому поставлених проблем і робочих гіпотез з'явилося нове знання, а поглиблена деталізація створювала або підтверджувала певну точку зору, закриваючи існуючі лакуни. Пильно аналізували діяльність дивізій вермахту, долі солдат, причетних до злочинів, хоча й тут зустрічалася певна тенденційність. Наприклад, факти взяття в полон радянських військовослужбовців в кінці війни, їхня участь у боях на стороні вермахту розцінювалася надто суб'єктивно. Ці приклади начебто доводили, що окупаційний режим і дії вермахту не були надто жорстокими, як це твердили історики НДР, Англії, США, Радянського Союзу [4, S.15].

Мали місце й інші явища. Наприклад, у 1974 р. здійснив самогубство Й.Вульф: директор Інституту сучасної історії в Мюнхені, ініціатор створення там Центру документації Голокосту. Він до крайнощів був обурений тим, що його установі не надавали фінансової допомоги, не визнавали професійною організацією. Певно, його гнітило й те, що деякі історики писали про «міфічні спогади жертв» нацизму, іронізували над єврейськими вченими, які начебто захопилися «спогадами і болючими втратами». Консервативно-охоронні настрої не зникали, і навіть у 1985 р. редакція журналу «Europäische Wehrkunde/Wehrwissenschaftliche Rundschau» (орган Штабного коледжу бундесверу) отримала лист саме

такого характеру. Його автор запевняв, що лише завдяки героїзму вермахту була зупинена комуністична загроза для Європи. Кьольнський професор А. Хільгрубер у своїй книзі «Подвійна загибель. Розгром німецької держави і кінець європейського Єврейства» 1986 р. прирівняв жертви єврейського і німецького народів. Він теж, як і автор листа, вказав, що це справедливо, адже вермахт боровся проти більшовицької небезпеки [15; 7,р.3].

Широкий резонанс викликала стаття філософа, історика Е. Нольте в газеті «Frankfurter Allgemeine Zeitung» 6 червня 1986 р. В ній А. Гітлер виступав як анти-Ленін, якого налякав «юдео-більшевизм», тому він і вибрав «оборонну стратегію» – ліквідувати цю загрозу. Е. Нольте риторично запитував читача: хіба не був «Архіпелаг ГУЛАГ» попередником концтабору Аушвіц?, «Класові вороги» більшовизму хіба не були «prius» (лат. – той, що попереду) «расових вбивств» нацистів?. Все те, що робили нацисти, в роки «червоного терору» і сталінської диктатури здійснювалося не в менших масштабах: масові розстріли, депортації, катування, табори смерті, ліквідація цілих категорій населення за штучними ознаками, суспільні вимоги щодо знищення «ворогів народу». Виходить, «азіатська жорстокість більшовизму» спровокувала військовослужбовців вермахту на аналогічні дії [16; 17, р.7].

Історик У. Герберт назвав ці словесні конструкції Е. Нольте різновидом «вигаданої самооборони». Інший вчений – професор філософії Франкфуртського університету Ю. Габермас 11 липня 1986 р. в газеті «Die Zeit» опублікував статтю «Різновид шкідливого розвитку. Аналогічні тенденції в сучасній німецькій історіографії». В ній він назвав публікацію Е. Нольте «неонацистським сплеском», щоб у «позитивному» чи «стверджувальному» варіанті подати ідентичність німців в сучасну епоху [18, р.43].

Апологетику на адресу А. Гітлера та його політики висловлював дещо пізніше і британський письменник Д. Ірвінг. В одній з книг він стверджував, що фюрер мав на меті лише відновити колишній політичний статус Німеччини. Вважав, що його роль у знищенні європейських євреїв не досліджена, тому що в приватних розмовах 1942-1943 рр. він начебто не розглядав варіанту «остаточного вирішення» єврейського питання [19, S. 3-24; 20, р.17].

Але чому погляди Е. Нольте стали предметом дворічних дебатів («суперечка істориків») лише в кінці 80-х рр.? Адже в своїх книгах («Фашизм в його епоху» – 1963 р., «Німеччина і холодна

війна» – 1974 р., «Марксизм і індустріальна революція» – 1983 р.) він уже висловлював аналогічні погляди. Справа в тому, що інституалізація пам'яті про сутність націонал-соціалізму, Голокост поставила проблему духовно-морального вибору. При цьому треба взяти до уваги, що на початку 80-х рр. від влади в ФРН відійшла соціально-ліберальна коаліція. 1 жовтня 1982 р. федеральним канцлером став Г.Й.М. Коль – дипломований історик (з 1958 р.), голова Християнсько-демократичного союзу. Він вважав, будучи більш консервативним політиком, ніж В. Брандт, що історія держави повинна так формуватися, щоб у німців залишалося почуття гордості і спадкоємності з минулим поколінням. В цьому відношенні масові вбивства населення в роки війни, особливо геноцид євреїв і циган, – камінь спотикання не лише для намірів Г. Коля, але й президента США Р. Рейгана. Адже в США суспільна думка була чіткою: минуле нацистської держави кримінальне. Однак 18 квітня 1985 р. Р. Рейган оголосив, що поїде до ФРН і буде покладати вінок на військовому кладовищі, де, крім 2 тис. солдатів вермахту, були поховані і 47 офіцерів-есесівців. Наступного дня, коли в Білому домі вручали Золоту медаль конгресу США Е. Візелю – американському й французькому єврейському письменнику, він сказав Р. Рейгану: «Це – не Ваше місце. Ви повинні бути з жертвами СС». Перебуваючи в ФРН, президент США відвідав колишній концтабір Берген-Бельзен, потім військово-кладовище в Бітбурзі. Виступаючи на військовій базі США в цьому місті, він сказав, що війна – надто брутальна справа. Тому немає різниці між вбивствами солдатів вермахту чи Червоної армії, або американців у В'єтнамі. Потім додав: «У світі, де все ще існує загроза антисемітизму, я – єврей» [7, р.82]. Позиція Р. Рейгана не була сприйнята однозначно.

Хоча у 80-х рр. у працях німецьких істориків була контрверсійність щодо місця Другої світової війни в контексті «європейської громадянської війни з 1917 до 1945 рр.», але в офіційній культурі пам'яті провина Німеччини категорично вже не заперечувалась. 8 травня стало не днем поразки, а днем звільнення від нацизму. В цей день, через 40 років після закінчення війни, президент ФРН. Р.К.Ф. фон Вайцзеккер публічно говорив про страждання населення Радянського Союзу під час нацистської окупації [21]. Водночас у ФРН, інших країнах вчені підмічали певну односторонність при відображенні складнощів Другої світової війни. Так, американський історик і публіцист Т. Джадт писав, що звинувачення нацистів у злочинах справедливі, але чомусь за-

були про концтабори в Польщі, Чехословаччині і Франції, які існували до осені 1939 р. На засіданнях міжнародного трибуналу в Нюрнберзі представники СРСР ухилялися від дискусій про мораль і право, щоб сховати свої злочини в ході війни, в тому числі на територіях Німеччини та Австрії. Замовчувалися масові вбивства угорського населення в Югославії партизанами Й. Броз Тіто і т.п. [22, р.85-87].

Японський вчений Д. Юї у 1993 р. нагадав, що данці, французи, британці до початку Другої світової війни чинили в країнах Азії та Африки численні злочини. І теж на расовому ґрунті, як і нацисти: давали зрозуміти зверхність білої людини. А на півдні США існувала несправедлива система по Дж. Кроу – американський расизм [23, р.95]

Проведене в 1981 р. соціологічне дослідження показало: 13% дорослого населення Німеччини мали правоекстремістські погляди, а 37% були занадто чутливі до пропаганди правих ідей [24, S. 400]. Не дивно, що протягом 1995 – 1997 рр. тривала досить напружена дискусія щодо змісту книги американського політолога Д. Гольдхагена «Добровільні виконавці Гітлера. Цілком звичайні німці і Голокост». Вона була написана на основі захищеної ним докторської дисертації у Гарвардському університеті 1992 р. і вийшла в 1996 р. спершу в США, потім у ФРН – відповідно англійською і німецькою мовами. Друга дискусія точилася щодо змісту і впливу документальної виставки «Винищувальна війна. Злочини вермахту 1941 – 1944 рр.». Її організував Інститут соціальних досліджень у Гамбурзі, відкривши 5 березня 1995 р.

У своїй праці Д. Гольдхаген намагався детально, з подробицями відповісти на питання: як міг відбутися взагалі Голокост і чому саме Німеччина його реалізувала? На відміну від американського професора Х.Р. Браунінга, книга якого про злочини 101 поліцейського батальйону перевидавалося до 2014 р. сім разів, Д. Гольдхаген не розглядав соціально-психологічних причин злочинів. Він не належав методологічно до т.зв. інтенціоналістів, які пояснювали факти масових вбивств лише ретельним виконанням тими чи іншими особами наказів Гітлера та нацистської верхівки. Не був він і адептом функціоналістів, що вважали: нагромадження клімату радикалізму в суспільстві автоматично вело до надмірної жорстокості. Згідно висновку Д. Гольдхагена, вбивали людей звичайні німці, причому часто добровільно, навіть з задоволенням. Ці дії пояснювалися впливом специфічної форми антисемітизму, що з XIX ст. пронизав німецьке суспільство. Саме на його основі вбивство мільйонів євреїв, інших народів стало

«національним проектом». Якщо взяти за приклад військовослужбовців поліцейського батальйону 101, то вони не були ні есесівцями, ні затятими нацистами, як і особовий склад інших таких же батальйонів. Але вони разом знищили біля 2 млн. євреїв. Д. Гольдхаген доводив, що багато німців брали участь у переслідуванні, вбивствах євреїв або були спільниками. Інші, як мінімум, такі вчинки схвалювали чи публічно не засуджували [25, р.40,161,223,296; 26, р.7-8].

Як писав професор європейської історії Браунського університету О. Бартов, за рівнем вибуху цікавості працю Д. Гольдхагена можна порівняти з міні-серіями телебачення «Голокост» кінця 70-х рр. або фільмом «Список Шіндлера» початку 90-х рр. Але пояснення мотивів виконавців у нього надто звужене, одностороннє. Неясно, чому саме німецький різновид антисемітизму призвів до таких жахливих наслідків, хоча це явище існувало в багатьох країнах Європи. Незрозуміло, на підставі яких розрахунків Д. Гольдхаген вказав, що кількість вбивць могла бути від 100 тис. до 500 тис. осіб. Дебати щодо його книги з середини квітня до липня 1996 р. вели журналісти, восени 1996 р. історики - професіонали. Свою підтримку автору висловив лише професор Г. Моммзен (1930 - 2015), інші вчені не були згодні з його висновками.

Оцінки книги Д. Гольдхагена його опонентами були різні: «просто погана книга», «народ вбивць?», «багато шуму з нічого». А до канадської дослідниці Р.Б. Бірн [27] він навіть позивався в суді, вважаючи, що вона у своїй праці 1998 р. нанесла шкоду його репутації як історика. Крім критицизму, в статтях аналітиків чи рецензентів відчувалося повне несприйняття книги, гнів і навіть заздрість. Дуайєн дослідників Голокосту професор Р. Гільберг – науковий експерт Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні (1926-2007) назвав працю Д. Гольдхагена «нічого не вартою»[28].

Але робота Д. Гольдхагена викликала значний інтерес до вивчення особливостей мотивів та поведінки виконавців, спільників, свідків. Саме з 1996 р. дебати істориків ФРН набрали нового напруження, адже виникло питання: чи доречно для формування нової дефініції національної ідентичності шукати істину в історії націонал-соціалізму. Одні вимагали вивчати історію третього рейху з допомогою «актуалізації тексту», через порівняння і демістифікацію. В такому разі «неупереджений аналіз» зобразить нацизм як унікальне явище. Їхні опоненти твердили: хоча нацизм дійсно був злом і кримінальним явищем,

але в реальному житті було багато й протилежних явищ. Тому німці не можуть відчувати себе більш провинними, ніж інші народи, і можуть спокійно писати свою історію, де були значні культурні й політичні досягнення [29, р. 10-11].

Чергове потрясіння чекало німецьке суспільство після відкриття у Гамбурзі 5 березня 1995 р. виставки «Винищувальна війна. Злочини вермахту 1941-44 рр.», організованою Інститутом соціальних досліджень під керівництвом Я.Ф. Реєтсма. Адже через 50 років після закінчення війни все ще домінувала думка про «чистий», вільний від злочинів, вермахт. На виставці було представлено, крім документів, 1433 фотографії, на яких зафіксовані конкретні злочини проти людяності. Саме вони найбільше діяли на свідомість відвідувачів. Виставку демонстрували у 33 містах ФРН та Австрії, її відвідало більше 900 тис. громадян. Треба додати, що з 1987 р. в Берліні, в будинку, де містилася штаб-квартира гестапо, існувала невеличка виставка «Топографія терору», але мова йшла лише про злочини гестапо, СС і служби безпеки. Потім влітку 1991 р. відкрилася документальна виставка «Війна проти Радянського Союзу» – значно масштабніша – 12 відділів на 350м². Але таких фото, які б демонстрували злочини чи муки людей, там було лише кілька. Більше знімків показували, як солдати вермахту, майже діти, святкували Різдво, кілька фотографій – з підневільними робітницями з СРСР на німецькому заводі і т.д. [30].

Матеріали ж виставки 1995 р. показували, що вермахт був не інструментом, яким зловживали, а інтегральною частиною фашистського режиму. Підтвердилася шокуюча правда, про яку в 1991 р. писав О. Бартов: вермахт дійсно став армією Гітлера. І хоча ідеологія націонал-соціалізму там не грала суттєвої ролі, але під час проведення масових репресій на окупованих територіях Радянського Союзу ідеологія нацизму стала ближчою для солдатів та офіцерів. О. Бартов наводить приклади як організованих, так і «диких» звірств військовослужбовців вермахту проти військовополонених, мирного населення, їхньої власності. В листі солдата з окупованого Києва говорилося: головне наше завдання тут – знищити місцеве єврейство – оплот більшовизму. Інший писав, що для нього та друзів слова фюрера – як проповідь з Євангелія [31, р. 61, 72, 162-166].

Матеріали виставки свідчили: вермахт брав і пасивну, і активну участь у злочинах, хоча чисельність військових при цьому встановити неможливо. 13 березня 1997 р. відбулися дебати, присвячені враженням суспільства від матеріалів виставки, в бундестазі – «зіркова година парла-

менту». Але в суспільстві, крім шокової реакції і почуття мимовільної провини за дії попереднього покоління, почало лунати і обурення. Міністр оборони Ф. Рює заборонив військовослужбовцям брати участь в дебатах щодо матеріалів виставки. Ця заборона розповсюджувалась і на співробітників Центру воєнної історії бундесверу. Наступний міністр оборони Р. Шарпінг це рішення залишив у силі. Противники виставки стверджували, що там лише половина правди, вона несерйозна, вермахт в роки війни злочинів не чинив. У Саарбрюккені виставку намагалися навіть знищити. Угорський історик К. Унгварі заявив, що 90% злочинів на фото – це справа рук поліції, служби безпеки, СС, латиських і українських націоналістів, хоча ніяких доказів не надав. Потім науковий співробітник Німецького інституту у Варшаві Б. Мусяля повідомив: 9 фотографій – це злочини не вермахту, а радянських спецслужб в містах Західної України. Тому що після такої заяви везти виставку до США, як намічалось в кінці 1999 р., було б необачно, директор Інституту сучасної історії Х. Мюллер підтримав ідею щодо перевірки слів Б. Мусяля [32; 33].

Після повторних дебатів у бундестазі у жовтні 1999 р. виставка була закрита 4 листопада 1999 р. Створена комісія після перевірки даних Б. Мусяля у листопаді 2000 р. дійшла висновку, що дійсно виявлено деякі помилки, неточності. При збиранні матеріалів допущена неухважність, мали місце загальні вирази, навіювання. Але навмисних фальсифікацій виявлено не було і про злочини вермахту на Сході говорилося вірно [34, р. 34-36; 35, S.24,155].

З 28 листопада 2001 р. виставка знову почала працювати – в Берліні, але гострота матеріалів була приглушена: перемогла більш консервативна точка зору. Тому суспільство губилося в здогадках: чи дійсно вермахт брав участь у військових злочинах чи ні, тобто відбулася маніпуляція історичними джерелами [29, р. 12].

Але оприлюднення правди не пройшло безслідно, і з 19 листопада 2000 р., наприклад, у ФРН відзначають цей день як знак трауру за жертвами нацизму і двох світових воєн. В той же час соціологи вважали, що в кінці 2003 р. кожний п'ятий дорослий громадянин ФРН – латентний антисеміт, хоча ще в 1996 р. президент Р. Херцог оголосив 27 січня днем пам'яті про Голокост (27 січня 1945 р. Червона армія звільнила концтабір Аушвіц). Деякі політики виставку серпня 2006 р. «Вимушені шляхи» (про депортацію більше 12 млн. німців зі Східної Європи) розкритикували. На їхню думку, її організатори лише оприлюднили «дурну славу» [36, р. XIII, 213, 240].

Полярні погляди викликали результати діяльності Комісії з розслідування дій німецьких дипломатів нацистського часу. Вона опублікувала цілий том обсягом 880 сторінок, накладом у 80 тис. примірників, представлений 28 жовтня 2010 р. А почала свою роботу Комісія з травня 2003 р., уточнюючи біографію колишнього німецького дипломата Ф. Ньюсляйна, в минулому генерального консула, якого вже не було в живих. Адже багато німців намагалися змінювати свої біографії, ховаючи період служби при націонал-соціалістах [37, р.410-412].

На думку професора Колумбійського університету М. фон Гаґена, період окупації має формулюючу роль в розумінні своєрідності України, її географічного положення [38, р. 33]. До того ж відомо, що східноєвропейська історія як дисципліна вивчалася за ініціативою Т. Шіманна (1847-1921) в Німеччині з 1892 р. Поряд з Т. Шіманном у становленні та утвердженні східноєвропейської історії як академічної дисципліни на початку ХХ ст. помітну роль відігравав і Отто Гостч [39]. Для вивчення і економічного освоєння величезних областей на Сході був створений у 1918 році перший комплексний інститут остфоршунга – Інститут Східної Європи в Бреслау (Вроцлав), який у перспективі повинен був займатися не лише вивченням Польщі, але й України, прибалтійських народів тощо. Але до поразки Німеччини у Першій світовій війні історію Східної Європи розуміли як «знання про ворога», в період нацистської диктатури це була «наука німецьких носіїв культури», в роки «холодної війни» – радянологія.

Звичайно, якщо й аналізували деякі проблеми українських територій, то в ракурсі тих держав, які ними володіли. Якщо й фіксувалася цікавість до українства, то на базі певних етнографічних явищ, незвичних для німецького бюргера. Наприклад, до виступів у Берліні в 1920 р. хору О. Кошиця популярними були серед німців греки, поляки, росіяни. А після його виступів будь-яка слов'янська мелодія вважалася українською [40]. У 1941 р. в Лейпцигу вийшла друком книга, що розглядала 900-річну історію українсько-німецьких стосунків [41]. У 1994 р. вона була перевидана в Мюнхені під скороченою назвою. З 1926 р. до 1945 р. в Берліні активно діяв Український науковий інститут, який після 1933 р. виконував не лише замовлення нацистської влади, але й друкував наукові праці. Інститут мав велику бібліотеку, яка в 1945 р. була знищена [42, с. 157].

З початку 80-х рр. ХХ ст. історики ФРН більше уваги почали звертати на Україну, але в основному – на її Захід, бо там вони бачили значну поліет-

нічність. Для них не були секретом як «внутрішня еміграція» українців, так і терор органів державної безпеки, які були ґрунтом для колабораціонізму. Останній виправдовував свої дії гаслами «Визволення від більшовизму», «Працюємо на нову Європу» [4, р. 26,32].

З середини 90-х рр. все більше австрійських та німецьких істориків займаються проблемами історії України: Ф. Гольчевські, А. Каппелер, К. Хартман, Г.ж. Россолінський-Лібе, Х. Вельцер, К.М. Малльман, К. Штруве, В. Ветте та ін. Наприклад, професор Вищої школи бундесверу в Гамбурзі Ф. Гольчевські вивчав історію. Польщі, потім Росії, СРСР, а з 90-х рр. – України [43].

20 червня 2017 р. партія зелених організувала в бундестазі виступ професора Йельського університету Т. Снайдера. На ньому він фактично повторив свою промову на конференції Німецького історичного товариства в університеті про історичну відповідальність Німеччини стосовно України. Раніше в 2016 р. професор Г. Хаусманн теж поставив питання щодо складнощів українсько-німецьких стосунків, особливо в період 1941 – 1944 рр. [44, S. 635].

Т. Снайдер заявив у бундестазі, що треба обов'язково говорити про історичну відповідальність, тому що й сьогодні існує багато проблем, з нею пов'язаних. Визнаймо, що Україна була для третього рейху центром проекту колонізації і поневолення. Саме в Україні планувалося створити центр колоніального режиму в Європі. Немає сенсу згадувати будь-яку частину Другої світової війни без згадки про Україну. Не випадково для Гітлера метою війни було саме загарбання України. Лише 5 % території Росії було окуповано фашистами, і навіть у майбутньому більше 10% російської землі не планувалося займати. Кожний німець, підкреслив Т. Снайдер, повинен знати історію окупації України [45].

Таким чином, німецька історіографія шляхом напружених, складних дебатів змогла значною мірою подолати консервативно-охоронний клімат щодо невизнання провин німецьких військовослужбовців в ході Другої світової війни. З іншого боку, саме ці трагічні події посилили інтерес до українських проблем, що надасть суттєву допомогу в глибокому, неупередженому вивченню історії України, етапів українсько-німецьких стосунків.

Джерела та література.

1. Eichmüller A. Die SS in der Bundesrepublik : Debatten und Diskurse über ehemalige SS – Angehörige 1949 – 1985. Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018 VI, 320 S.
2. "We are at war". "Against whom?" Financial Times (London).1990. May 21.
3. Dallin A. German Rule in Russia, 1941 – 1945: a Study of Occupation Policies. London: The Macmillan Press, 1957. 707 p.
- 4 Friedrich Y. Kollaboration in der Ukraine in Zweiten Weltkrieg. Die Rolle der einheimischen Stadtverwaltung während der deutschen Besetzung, Charkow 1941 bis 1943. Bochum: Ruhr Universität, 2008. 301 S.
5. Rotfels H. Die deutsche Opposition gegen Hitler. Eine Würdigung. Krefeld: Schärpe, 1949. 214 S.
6. Berg N. Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung. Göttingen: Wallstein Verlag, 2003. 766 S.
7. Hohenlohe-Bartenstein A. In the Presence of the Past: "Third Generation" Germans and the Cultural Memory of National Socialism and the Holocaust. Goldsmiths: University of London, 2011. 320 p.
8. Herbert U. Liberalisierung als Lernprozeß. Die Bundesrepublik in der deutschen Geschichte - eine Skizze Wandlungsprozesse in Westdeutschland. Belastung, Integration, Liberalisierung 1945 – 1980. (Hrsg. U. Herbert). Göttinger: Wallstein Verlag, 2002. S. 7-52.
9. Friedmann F., Später F. Britische und deutsche Kollektivschuld-Debatte. Wandlungsprozess in Westdeutschland: Belastung, Integration, Liberalisierung 1945 – 1980 (Hrsg. U. Herbert). Göttingen: Wallstein Verlag, 2002. S. 53-50.
10. Confino A. Remembering the Second World War, 1945-1965: Narratives of Victimhood and Genocide. URL: https://www.ocf.berkeley.edu/~culturalanalysis/volume4/vol4_article3.html
11. Stellungnahme zum Militärgeschichtliche Forschungsamt (MGFA), Potsdam 2005. Nürnberg. URL: <https://www.wissenschaftsrat.de/download/archiv/7261-06.pdf>.
12. Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. Bonn : C. H. Beck, 2007. 320 S.
13. Историография история нового и новейшего времени стран Европы и Америки: учеб. пособ. для студентов). Москва: Простор, 2000. 432 с.
14. Gotto B. Enttäuschung in der Demokratie: Erfahrung und Deutung von politischem Engagement in der Bundesrepublik Deutschland während der 1970er und 1980er Jahre. München: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2018. 402 S.
15. Das Dritte Reich und Die Juden: Dokumente und Aufsätze. Front Cover. Léon Poliakov, Josef Wulf. Arani, 1955. Germany. 457 p.

16. Braun R. The Holocaust and Problems of Historical Representation. *History and Theory*, Vol. 33, No. 2 (May, 1994), pp. 172-197
17. Halverson R. *Historiography and Fiction: Siegfried Lenz and the 'Historikerstreit'*. Ed. Hermand, Jost. New York: Peter Lang, 1990 167 p.
18. LaCapra D. *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Ithaca, United States, 1994. 248 p.
19. Irving D. *Führer und Reichskanzler. Adolf Hitler 1933-1945*. München: Herbig, 1989. 816 S.
20. Wells R. Jr. *Tearing the Guts Out of the Wehrmacht: A Re-Examination of the Russo-German War*. Lynchburg (Virginia): Liberty University Press, 2018. V, 120 p.
21. Pronin A. *Guerrilla Warfare in the German Occupied Soviet Territories, 1941- 1944*. Georgetown University, PhD, 1965. 268 p.
22. Judt T. *The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe*. *Daedalus* (Cambridge). 1992. Vol.121. № 4. p. 83-118
23. Yui D. *From Exclusion to Integration: Search for Postwar Hegemony and Repeal of the Oriental Exclusion Acts*. *Hitotsubashi Journal of Social Studies* (Kunitachi, Tokyo). 1993. Vol. 25, № 2. p. 95-101.
24. *Lexikon der 'Vergangenheitsbewältigung' in Deutschland: Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. (Hrsg. T. Fischer, N. Lorenz). 3. überarbeitete und erweiterte Auflage. Bielefeld: Transkript Verlag, 2015. 481 S.
25. Goldhagen D. J. *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*. Pantheon Verlag, 2012. 730 S.
26. Heaton C.D. *Occupation and Insurgency: A Selective Examination of the Hague and Geneva Conventions on the Eastern Front, 1939-1945* (ed.by S. Greer). New York: Algora Publishing, 2008. 255 p.
27. Finkelstein N. G., Birn R.B. *A Nation on Trial: The Goldhagen Thesis and Historical Truth*. New York: Holt, 1998. 148 p.
28. Kwiet K. "Hitler's Willing Executioners" and "Ordinary Germans" Some Comments on Goldhagen's Ideas URL: web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/01_kwiet.pdf
29. Bartov O. *Germany's War and Holocaust: Disputed Histories*. Ithaca: London: Cornell University Press, 2003. 272 p.
30. Carstens P. *Als Hitler seine Bluthunde von der Leine lie*. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 7 August 1991. S. VIII.
31. Bartov O. *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*. New York; Oxford: Oxford University Press, 1992. 256 p.
32. Weber W. *The debate in Germany over the crimes of Hitler's Wehrmacht*. URL: <https://www.wsws.org/en/articles/2001/09/wehr-s20.html>
33. Wette W. *The Wehrmacht: History, Myth, Reality*. Cambridge: Harvard University Press, 2006. 372 p.
34. *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941 – 1944*. (Hrsg. Dr. Michael Wildt, Dr. Ulrike Jureit, Birgit Otte) Hamburg: Hamburger Edition HIS Verlagsges. mbH, 2004. 38 S.
35. Kracht K.G. *Die zankende Zunft: Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht GmbH&Co. 2 Auflage. 2011. 224 S
36. Pearce C. *Contemporary Germany and the Nazi Legacy Remembrance, Politics and the Dialectic of Normality*. Palgrave Macmillan UK, 2008. XIV, 266 p.
37. *Die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1920-1970 Forschungsförderung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik* (hrsg. K. Orth, W. Oberkrome). Franz Steiner Verlag, 2010. 549 S.
38. Hagen M. von. *Revisiting the Histories of Ukraine. A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. Budapest, New York: CEU Press, 2009. p. 25 – 50.
39. Барвінська П.І. Політика «Дранг нах остен» й організація східноєвропейських історичних досліджень у німецькій імперії на початку ХХ ст. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер.: Історія. Том 104. Вип. 91. 2009. с. 169-171
40. *Ukrainomanie – Berlins neueste Mode. Die Ukrainer in Berlin*. ARC Berlin eV – 2008. http://www.aric.de/fileadmin/users/aric/PDF/bln_intkult_ukraine.pdf
41. Doroschenko D. *Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainische Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur*. Leipzig: S. Hirzel, 1941. 299 S.
42. Бурім Д. Перший період діяльності Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931) (за матеріалами Берлінської державної бібліотеки Пруської культурної спадщини). *Пам'ятки*. 2011. Т. 12. с. 157–172.
43. Golczewski F. *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*. Paderborn: Schöningh, 2010. 1085 S.
44. Hausmann G. *Denk- und Schreibraum Ukraine. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge, Bd. 64, H. 4* (2016), pp. 631-636
45. Snyder T. *Germans must remember the truth about Ukraine – for their own sake*. URL: <https://www.eurozine.com/germans-must-remember-the-truth-about-ukraine-for-their-own-sake/>